

Sanja Holjevac

GRAFIJSKA RJEŠENJA U DOPREPORODNIM IZDANJIMA RIJEČKE TISKARE KARLETZKY

dr. sc. Sanja Holjevac, Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU, Rijeka, izvorni znanstveni članak

UDK 811.163.42(091)“17“
811.163.42(091)“18“
655(497.5 Rijeka)(091)

U radu su u središtu pozornosti grafijske značajke dopreporodnih izdanja tiskanih na hrvatskome jeziku u riječkoj tiskari Karletzky, i to u razdoblju od 1779. do 1831. godine. Analiza je usmjerena na one glasove koji su predstavljali problem u usustavljanju hrvatske latinice te koji su se sve do Gajeve slovopisne reforme pisali neujednačeno. Provedena je analiza pokazala da se u jednome dijelu izdanja tiskare Karletzky primjenjuju grafijska rješenja reformiranoga dopreporodnog slavonskog slovopisa, a u drugome dijelu dalmatinskoga, uz neke specifičnosti, te je potvrdila uključenost riječke tiskarske produkcije toga doba u pravce razvoja i ujednačavanja hrvatske latinične grafije uoči Gajeve grafijske reforme.

Ključne riječi: *hrvatski jezik; latinična grafija; tiskara Karletzky; Rijeka*

1. Uvod

Od najstarijih hrvatskim jezikom i latiničnim pismom napisanih tekstova iz 14. st.¹ pa sve do 30-ih godina 19. st. kada je Gajevom reformom postavljen te do konca 19. st. kada je Brozovim pravopisom (1892., ²1893.) uglavnom dovršen proces oblikovanja hrvatskoga latiničnog slovnog sustava trajala su nastojanja na prilagodbi latiničnoga pisma hrvatskomu jeziku. Budući da je latinica, za razliku od glagoljice i ćirilice, prvotno bila namijenjena neslavenskim jezicima, najveći su problem u njezinoj prilagodbi hrvatskomu fonološkom sustavu predstavljali palatalni suglasnici, odnosno osmišljanje grafijskih rješenja za njih.² Hrvati su, podsjetimo, latinicu preuzimali iz dvaju

¹ Temeljit pregled, opis i jezikoslovnu analizu hrvatskih latiničnih tekstova do sredine 15. st. v. u: Malić 2004. Usp. i Kapetanović 2005: 463-471.

² O razvoju hrvatske latinične grafije v. u: Moguš – Vončina 1969: 61-68; Vončina 1985: 7-88 te u: Moguš 1995; Vince 2002.

izvora: latinskoga i talijanskoga na južnome, primorskom hrvatskom prostoru i mađarskoga na sjevernome, kopnenom. Odatle proizlazi i oblikovanje dvaju hrvatskih latiničnih slovopisa, sjevernoga – kajkavskoga³ i južnoga – dalmatinskoga, te neujednačenost između njih, ali i unutar njih samih (Moguš – Vončina 1969: 62).⁴ Mnogi su stari hrvatski pisci i jezikoslovci radili na iznalaženju grafijskih rješenja koja će pridonijeti usustavljanju hrvatske latinice i stvaranju jedinstvena slovnoga sustava za hrvatski jezik. U tome su se pravcu, s različitim uspjehom i utjecajem na pisanu praksu, kretala nastojanja reformatora hrvatske latinice sve do spomenute Gajeve reforme, konačno oblikovane u članku *Pravopisz* 1835. godine.⁵

Za ovaj je rad relevantna dopreporodna grafijska problematika, i to u razdoblju od konca 18. do 30-ih god. 19. st., kada su objavljena izdanja koja su predmet ovoga rada. U to je vrijeme posebno aktualan proces usustavljanja postojećih hrvatskih latiničnih slovopisa. Tada se, naime, i na institucionalnoj, službenoj razini pokušava riješiti problem neusustavljene grafije unutar pojedinih „pokrajinskih” grafijskih sustava. Podsjetimo da razdoblje uoči hrvatskoga narodnog preporoda obilježava postojanje „bar četiri osnovna grafijska sustava latinice: kajkavski („horvatski”), slavonski, dubrovački i čakavski” (Vončina 1985: 28).⁶ Među njima se upravo tzv. slavonski slovopis⁷ već do konca 18. i početkom 19. st. razvio i usustavio u tolikoj mjeri da je postao prihvaćenim na znatnome dijelu hrvatskoga jezičnog prostora (Vince 2002: 82-89).⁸ Tomu je svakako pridonijelo i objavljivanje prvoga slavonskog pravopisnog priručnika, ujedno i obvezatnoga školskog udžbenika, naslovljena *Uputjenje k'slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnieh ucsonicah u Kraljestvu Slavonie* (1779., ²1810.),⁹ te rad povjerenstva koje je 1782. sazvao car Josip II. kako bi se pojednostavilo i ujednačilo hrvatski slovopis.¹⁰ Povjerenstvo je kao najprihvatljiviji podržalo slavonski slovopis, koji se potom ustalio sa sljedećim rješenjima: <c> = /c/, <cs> = /č/, <ch> = /ć/, <cx> = /č̣/, <gj> = /ǰ/, <j> = /j/, <lj> = /ļ/, <nj> = /ñ/, <er> = /ṛ/, <s> = /s/, <sh> = /š/, <z> = /z/, <x> = /ž/ (Farkaš 2010: 18).

Slavonska je grafija ujedinila južna grafijska rješenja (franjevačke provenijencije) i sjeverna, kajkavska (isuusovačke provenijencije) (Vince 2002: 88-89), odnosno pred-

³ M. Samardžija (2004: 49) naziva ga i zapadnim.

⁴ Na neujednačenost je stare hrvatske latinične grafije upozorio već, premda ograničen i metodološki manjkav, Mareticev prikaz grafijskih rješenja u pojedinih pisaca (Maretić 1889). Na nedostatke je toga Mareticeva rada već u vrijeme njegova objavljivanja upozorio V. Jagić u članku objavljen u časopisu *Archiv für slavische Philologie*, XII., 1890. (Jagić 1948: 485-491), a neke od Mareticevih teza poslije su pobili te na propuste upozorili M. Moguš i J. Vončina (Moguš – Vončina 1969).

⁵ Više v. u: Moguš – Vončina 1969; Vončina 1985; Moguš 1995, Vince 2002.

⁶ U: Vončina 2002: 1495 oni se nazivaju *horvatski, ilirički, dubrovački i dalmatinski*.

⁷ Za njegovo oblikovanje ključnom se drži i djelatnost franjevača budimskoga kruga (v. Samardžija 2004: 14-18; Pranjković 2008).

⁸ Recentan pregled razvoja i uporabe slavonske grafije do preporoda s potvrđama iz 92 djela 47-orice autora v. u: Farkaš 2010.

⁹ V. Pintarić 1998. Iste je godine objavljen i školski pravopis za kajkavsko područje (*Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za potrebnost narodnih skol*, Budim, 1779.).

¹⁰ Više v. u: Moguš – Vončina 1969: 75; Vince 2002: 87-88.

stavljala je „prijelaz između sjeverne i južne zone” i „omogućavala lakšu i neposredniju vezu između dviju štokavskih sredina” (Moguš 1995: 136), a kao praktičan i logičan sustav širila se i izvan Slavonije (Pranjaković 2008: 79). To, uz Stullijev, potvrđuje primjerice i rječnik Istranina Josipa Voltića iz 1803. (Moguš 1995: 130) te grafijski sustav kojim se u svojim djelima služio Ličanin Šime Starčević. Možemo li tim podacima dodati nove potvrde, odgovorit će ovaj rad.

Na ujednačenju latinične grafije na južnome hrvatskom području radi pravopisna komisija osnovana 1820. u Zadru.¹¹ Zadatak joj je bio ukinuti razlike između dalmatinske i dubrovačke grafije, odnosno odrediti jedinstveni slovopis za dalmatinsko područje, pa je tako odredila uporabu <c> za /c/, <ç> za /č/, <ch> za /ć/, <lj> za /ļ/, <nj> za /ñ/, <s> za /s/, <f> za /š/, <x> za /ž/ (v. Vince 2002: 139-148) te propisala dalmatinski slovopis, koji je postao obvezan u školama, ali i u javnome životu Dalmacije, čime je u grafiji ujedinjen veći njezin dio (Moguš – Vončina 1969: 76).

Slovopisna je problematika osobito aktualna od 30-ih god. 19. stoljeća. Naime, jedna je od ključnih točaka ilirskoga programa bila stvaranje jedinstvenoga opće-hrvatskog slovopisa,¹² no ovom nas prigodom zanima ono što mu je prethodilo, i to u nekoliko desetljeća prije.

U središtu su naše pozornosti dopreporodna izdanja objavljena u tiskari Karletzky, koja je djelovala u Rijeci od 1779. do konca 19. st. te je uz izdanja na nekoliko stranih jezika tiskala i niz izdanja različita tipa na hrvatskome jeziku.¹³ Većina ih je pisana tada i na sjevernojadranskome, primarno čakavskome, hrvatskom jezičnom i narodnom prostoru proširenim štokavskim ikavskim književnim jezikom; u nekoliko su izdanja očuvane i čakavske značajke, a u dvama su pretežite. Ta su izdanja vrijedan korpus za istraživanje hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa u razdoblju od konca 18. do pred konac 19. stoljeća. Pritom su nezaobilazna i pitanja slovopisne naravi,¹⁴ što je tema ovoga rada. Budući da nas zanima grafija dopreporodnih izdanja, korpus za ovu raščlambu činila su ona tiskana u razdoblju 1790. – 1831.¹⁵

1. *Pisme kojese pivaju pod svetom missom zajedno s' pismom prid pridiku*, 1790. PKP¹⁶
2. *Letanie mukke, i smarti Isukerstove*, 1796. L
3. *Pokornik uppuchjen za dobro, i spasonosno ispoviditise*, 1800. PU
4. *Varhu Navlačenja Kravokozica...*, 1804. VNK
5. *Placs Blaxene Divice Marie*, 1813. PBDM

¹¹ Opširnije v. u: Vince 2002: 139-148.

¹² O Gajevoj reformi v. u: Moguš – Vončina 1969: 79; Vončina 1985: 7-88; Badurina 1996.

¹³ V. Blažeković 1953; Holjevac: 2010.

¹⁴ V. Brozović 2008: 67-110.

¹⁵ Izdanjima tiskanima na hrvatskome jeziku u razdoblju 1831. – 1835. zasad ne raspoložemo.

¹⁶ Naslovi se navode izvornom grafijom i ortografijom te u skraćenu obliku. Potpune bibliografske podatke v. u: Blažeković 1953, Holjevac 2010. Slovna oznaka uz naslov kratica je koja će se u radu rabiti za navedeno izdanje.

6. *Mali Katekizmus s' pitanji i odgovori...*, 1815. MK
7. *Sridnji Iliti Pokratcheni Katekizmus s' pitanjih i odgovorih...*, 1818. SK
8. *Knjixica-imên za hafan fel'kih Skol*, 1819. KI
9. *Epistole i evanjelja...*, 1824. EE
10. *Obicaji, i molitve...*, 1824. OM
11. *Spivanje bogoljubno s' kojim pribloxena Diva Maria u Carkvi od Arta kod Grada Senja od Virnih csastise*, 1824. SB
12. *Razgovori za sve nedilje kroz godista*, 1825. R1
13. *Razgovori Petra Vanni redovnika*, knj. I., II., III., 1831. R2.¹⁷

Budući da reformirana ilirska latinica nije odmah bila prihvaćena na cijelome hrvatskom prostoru te da i u izdanjima tiskare Karletzky iz preporodnoga doba nalazimo nekoliko potvrda za to, na kraju ćemo se ukratko osvrnuti i na ta izdanja.

Analizom su obuhvaćena grafijska rješenja samo za one hrvatske glasove koji su predstavljali problem u usustavljanju hrvatske latinice, a u razmatranu su se razdoblju i/ili analiziranu korpusu bilježili na različite načine; to su palatalni suglasnici *č, ć, Ć, Ć, ĺ, ŋ, š, ž* te glasovi *s* i *ř*. Grafijska su rješenja za sve ostale glasove u cijelome korpusu ista kao i danas te ih nema potrebe navoditi,¹⁸ a pojedinačni su primjeri odstupanja malobrojni i ne utječu na opću sliku.¹⁹ Analizom navedenih izdanja²⁰ dobiveni su podatci temeljem kojih je moguće utvrditi opće značajke, ali i neka specifična rješenja, te razmatrati

¹⁷ Ponajprije se radi o nabožnoj i didaktičkoj literaturi. Ta su izdanja dio ukupnoga korpusa dostupnih izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku prikupljena za potrebe pisanja autoričina doktorskoga rada *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky* (Holjevac 2010).

¹⁸ Izostavljamo bilježenje odraza *jata* jer je on u većini izdanja ikavski, uz nekoliko iznimaka s *ie, je < ě* te nekoliko potvrda *e < ě, i-e < ě* (Holjevac 2010: 160-162).

¹⁹ Iz analize su stoga izostavljena pojedinačna specifična grafijska rješenja, ponajprije u bilježenju stranih imena, te ona koja malim brojem pojavljivanja ne narušavaju sustavnost pretežita rješenja, a mogu biti i tiskarske pogriješke. Spomenimo samo neke specifičnosti. Tako su npr. samo u PU 1800 za /i/ i /j/ ovjerena višestruka i višeznačna grafijska rješenja: za /i/ se rabe <i>, <j> i <y> (npr. *kasnj, fiodi, vidy* 9), a za /j/ <j> i <y>. Pritom se, inače u ostalim izdanjima tiskare Karletzky neovjeren, grafem <y> obično rabi u oblicima prezenta glagola *biti* (*ye* 2, *yessi* 33, *yeste* 51), a rijetko i drugdje (*Jeremiyi* 7, *Ray* 34, *s'tuyim* 55 : *s'tujom*,). U nekoliko je ranih izdanja, ali malim brojem primjera, ovjeren i dvoslov <cz> za /c/, inače sustavno zabilježen grafemom <c>. Posebno se ne razmatra ni pitanje geminata. Istaknimo samo da su one ovjerene u dijelu izdanja, ali različitim intenzitetom i sustavnošću pojavljivanja. Ponajviše se radi o suglasničkim geminatama koje obilježavaju kraćinu sloga (npr. u PKP 1790, L 1796, PU 1800, MK 1815, SK 1818, EE 1824, OM 1824), a u nekoliko izdanja ovjerene su i samoglasničke koje obilježavaju duljinu sloga, ponajprije u G mn. imenica (npr. u L 1796, KI 1819, EE 1824, OM 1824). U nekoliko pak izdanja iz toga razdoblja geminate nisu ovjerene (npr. VNK 1804, PBDM 1813, SB 1824, R1 1825, R2 1831). Podsjetimo da je Š. Starčević svoj grafijski sustav „oslobodio” geminata već u svojoj *Ricsoslovici* iz 1812. (Tafra 2002: 138).

²⁰ Izdanja opsega do 30 stranica analizirana su u cijelosti, a u onima opsežnijim od toga analiziran je ograničen korpus stranica, stoga je moguće da neke slabije zastupljene pojave nisu registrirane. Ekscerpirani su primjeri za sve pozicije u riječi i fonološka okružja. Ujednačenost i jednoznačnost primjene grafijskih rješenja u većini izdanja omogućuje nam da u radu primijenimo princip ekonomičnosti u navođenju primjera kada god to ne utječe na razumijevanje.

pitanje uključenosti sjevernojadranskoga hrvatskog prostora u tijekomove razvoja hrvatskoga latiničnog slovpisa uoči preporoda.

Cilj je stoga ovoga rada utvrditi značajke latinične grafije dopreporodnih izdanja riječke tiskare Karletzky te ih promotriti u kontekstu dosad poznatih činjenica o razvoju i značajkama hrvatske latinice u razdoblju od konca 18. do 30-ih god. 19. stoljeća. Posebno nas pritom zanima kako se ta izdanja uklapaju u dopreporodne procese ujednačavanja hrvatske latinične grafije – prethodnice Gajevoj slovnoj reformi i opće-hrvatskomu latiničnom slovpisu.

2. Grafijska rješenja za foneme /č/, /ć/, /š/, /ž/, /j/, /ń/, /ṛ/, /s/, /ś/, /ź/

U dopreporodnim izdanjima tiskanima u tiskari Karletzky u Rijeci za navedene foneme ovjerena su sljedeća grafijska rješenja²¹:

Tablica 1. *Grafijska rješenja u dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky*

		/č/	/ć/	/š/	/ž/	/j/	/ń/	/ṛ/ ²²	/s/	/ś/	/ź/
PKP	1790	cs, cf	ch, (tj)	gj, dj	cx	lj	nj	er	s, f	sh	x
L	1796	cs, cf	ch, (tj)	gy		ly	ny	ar	s, f	fc, sc	x
PU	1800	ç, ç	ch, chj, (tj)			ly	ny	ar	s	f	x
VNK	1804	ç, ç	ch, (tj)	dj		lj	nj	ar	f	s	x
PBDM	1813	cs	ch			ly	ny	ar	f, s, fs	sc	x
MK	1815	cs	ch, (tj)	dj, gj		lj	nj	ar	s	sh	x
SK	1818	cs, cf	ch, (tj)	dj, gj		lj	nj	ar	f, s	sh	x
KI	1819	ç	ch, (tj)	dj		lj	nj	er	f	s	x
EE	1824	ç	ch, (tj)	dj		lj	nj	ar	f	s	x
OM	1824	ç, ç	ch, (tj)	dj		lj	nj	ar	f	s	x
SB	1824	cs	ch, (tj)	dj		lj	nj	er	s	sh, s	x
R1	1825	ç	ch, (tj)	dj		lj	nj	ar	f	s	x
R2	1831	ç	ch, (tj)	dj		lj	nj	ar	f	s	x

²¹ Grafijska rješenja koja su potvrđena samo jednim ili dvama primjerima i ne pokazuju sustavnost nisu upisana u tablicu, ali se komentiraju u tekstu.

²² U: L, VNK, MK, SK, EE, OM, R1, R2 uz pretežito *ar* ovjereni su i malobrojniji primjeri *s* *er*.

Kao što se vidi u Tablici 1, za fonem /č/ ovjerena su grafijska rješenja <cs>, <cf>; <ç>, <ç>.²³ U razvoju hrvatske latinične grafije dvoslovno je rješenje svojstveno slavonskomu, a jednoslovno s podrednim dijakritičkim znakom dalmatinskomu dopreporodnom slovopisu. U dvama je najstarijim izdanjima ovjerena uporaba „slavonskoga” grafema <cs> i njegova alografa <cl> (u kurzivnome tekstu: <cl>²⁴). Uporaba kojega od njih nije pozicijski uvjetovana, što potvrđuju realizacije u istim riječima, npr.: *Otcse* 29 : *Otcle* 35, *vicsnji* 21 : *viclnje* 35 PKP 1790²⁵; *Csovicsanskoga* 9 : *Cloviclanskoga* 9, *Otcse* 8 : *Otcle* 9 L 1796, uz napomenu da potvrda za ostvaraj na kraju riječi nema. Ti se dvoslovi, također oba i u istim riječima, rabe i u SK 1818, npr. *Ricli* 11 : *Ricsi* 41, *cliftocha* 30 : *csiltocha* 31, uz napomenu da je na kraju riječi ovjereno samo <cs>, npr. *zacs* 9, *jednucs* 33, *Nacs* 48. U PKP i L veća je učestalost grafema <cs>, dok je u SK češće <cl>.²⁶ Samo grafemom <cs> fonem /č/ zabilježen je u PBDM 1813, MK 1815, SB 1824. Uporabu tih grafema propisuje prvi slavonski pravopis – *Uputjenje* iz 1779. (Pintarić 1998: 93), oba su za /č/ rabili slavonski pisci druge polovice 18. st. (Farkaš 2010: 166-167), a za svoj ih rječnik usvaja i J. Stulli (Vince 2002: 87-88).

U dijelu tiskovina fonem /č/ zabilježen je jednoslovnim grafijskim rješenjima svojstvenima južnoj, dalmatinskoj hrvatskoj latinici: <ç>, <ç>. Oba su ta jednoslova ovjerena u PU 1800, VNK 1804 i OM 1824. Pritom je, kako pokazuje ograničena analiza, u PU i VNK veća zastupljenost, inače u hrvatskoj dopreporodnoj latiničkoj praksi do 18. st. manje frekventnoga, jednoslova s podrednim dijakritičkim znakom udesno (<ç>),²⁷ koji je jedini ovjeren na kraju riječi, dok je u OM znatno učestaliji jednoslov s podrednim dijakritičkim znakom ulijevo (<ç>), koji je također jedini u dočetnoj poziciji riječi. Uz spomenutu pravilnost na kraju riječi, distribucija tih grafema ne podliježe ograničenjima te su ovjereni i u istim riječima, npr. *Paçe* 31 : *Paçe* 38 PU 1800; *navlaçenje* 6 : *navlaçenje* 7 VNK 1804; *çoviçanlki* 20 : *çoviçanlkoga* 62 : *çoviçanlkih* 73 OM 1824, a ne treba zanemariti ni mogućnost tiskarskih pogrješaka. Ono što je svima zajedničko jest odabir grafema s dijakritičkim znakom; detalji njegove stilizacije manje su važni jer ne utječu na njegovu funkciju. Samo grafem <ç> za fonem /č/ ovjeren je u KI 1819, EE 1824, R1 1825 i R2 1831. Podsjetimo da je upravo to rješenje odabrala i pravopisna komisija osnovana 1820. u Zadru.

Provedena je analiza potvrdila uporabu tada uobičajenih grafijskih rješenja za /č/ te podvojenost analiziranih izdanja s obzirom na primjenu grafijskoga rješenja iz slavonskoga ili dalmatinskoga slovopisa. Zastupljena grafijska rješenja zadovoljavaju

²³ Dvoslov <cs> rabi već Faust Vrančić u svome rječniku (1595.). Grafem <ç> ovjeren je već u Šibenskoj molitvi, a <ç> za /č/ uveo je Ivan Bandulavić (Gabrić-Bagarić 1989: 36).

²⁴ Razlika između kurzivnih i ravnih slova u analiziranim izdanjima nije relevantna u razlikovanju fonema pa se na to u nastavku ne osvrćemo, osim iznimno. Razlika je u obliku između ravnih i kosih slova zabilježena jedino u slučaju slova <l> i njegove kurzivne inačice <ç>, no funkcija im je uvijek ista.

²⁵ Uz primjere se navodi broj koji označava stranicu na kojoj se nalazi te katica naslova i godina izdanja. Primjeri se navode redosljedom pojavljivanja, a u radu su istaknuti kosim slovima.

²⁶ Uporaba je drugoga člana dvoslova u navedenim izdanjima sukladna bilježenju fonema /s/ u njima.

²⁷ Usp. Ćurković 2008: 100.

kriterij jednoznačnosti jer se rabe samo za fonem /č/, a ovjerene dvostrukosti, odnosno alografska rješenja, značajka su ponajprije starijih izdanja.

Na mjestu fonema /č/ ovjerena su grafijska rješenja: <ch>, <chj>; <tj>. U svim je izdanjima ovjeren grafem <ch> (PKP 1790, L 1796, VNK 1804,²⁸ PBDM 1813, MK 1815, SK 1818, KI 1819, EE 1824, OM 1824, SB 1824, R1 1825, R2 1831). Ekscerpirani su brojni primjeri u svim pozicijama riječi u svim tim izdanjima. U PU 1800 je, uz dvoslov <ch> ispred vokala *i*, sonanata te na kraju riječi (npr. *nesrichna* 28, *pech* 34, *plechima* 52, *brachi* 54, *pomoch* 80), u pozicijama ispred vokala *a*, *e*, *u* ovjeren troslov <chj> (*chjer* 35, *chjutite* 38, *smechja* 78). Među ekscerpiranim su primjerima iz nekih izdanja i oni koji potvrđuju provedenu sekundarnu jotaciju, npr.: *Trechi* 9 PKP 1790, *brachi* 54 PU 1800, *trechi* EE 1824 151, *miloschu* 42, *trecha* 64 R1 1825, *trecha* I/324 R2 1831²⁹. No, znatno su brojniji primjeri u kojima je, najčešće upravo u pozicijama za sekundarnu jotaciju, zabilježen dvoslov <tj>, npr.: *Smertjom* 13, *bratje* 21 PKP 1790; *Bratje* 7, *Smartju* 9 L 1796; *pametju* 4, *Tretyi* 6 PU 1800; *Bratjo* 3, *boleštjom* 12 VNK 1804; *pritisnutje* 11, *milostjom* 20 MK 1815; *Uskarlnutja* 28, *pitju* 34, *Miloltju* 46 SK 1818; *cvitju* 41, *protulitju* 61, *liftje* 63 KI 1819; *Bratjo* 1, *tretji* 155, *cvitje* 263 EE 1824; *kripoltju* 5, *tretji* 15, *mudroftju* 55 OM 1824; *Bratje* 4 SB 1824; *bratjo* 85, *mudroftju* 279 R1 1825; *bratja* I/3, *radoftju* I/325, *cvitju* III/31 R2 1831. U 18. i dijelu 19. st. takvi su zapisi mogli biti različito izgovoreni, s provedenom i s neprovedenom jotacijom (Vončina 1975: 56, Stolic 2008: 53). Istraživanja sekundarne jotacije u hrvatskoj pisanoj baštini, štokavskoj i čakavskoj, pokazala su nedosljednost njezina provođenja u pisaca 18. st. i „dublete koje se ne mogu objasniti neusustavljenom i neujednačenom grafijom predgajevske latinice” te da ni „neki hrvatski preporodni književnici nisu dosljedno provodili sekundarnu jotaciju” (Kapetanović 2004: 250-251). Jezikoslovni priručnici iz toga doba također pokazuju dvojnost u pristupu tomu pitanju. Tako npr. slavonsko *Uputjenje* iz 1779. propisuje pisanje *tj* u riječima koje imaju *t* u osnovi, a u ostalima pisanje *ch*, pri čemu se navedeni dvoslovi i izgovorno razlikuju: „Nijedno Slovo u Pismo prinieti nevalja, koješe neizgovara, illi u Produljenju necfuje” (Mandić 1779: 32).³⁰ Šime Starčević je u svojoj *Ricsoslovici* iz 1812. propisao bilježenje /č/ dvoslovima *ch* i *tj*, ovisno o tome je li u osnovi riječi *t* ili nije, te izgovor dvoslova *tj* kao *ć* uz distribucijsko ograničenje za I jd. imenica ženskoga roda na konsonant (Starčević 1812: 22).³¹

Korpus analiziran u ovome radu također upućuje na nedosljednosti u provođenju/bilježenju sekundarne jotacije, vjerojatno i pod utjecajem književnojezične tradicije, te se ne može sa sigurnošću utvrditi je li zapis <tj> grafijska realizacija za /č/ sukladna morfonološkomu pravopisu ili se radi o neprovedenoj sekundarnoj jotaciji, za što

²⁸ U dva je primjera u VNK ovjeren troslov <chi> u poziciji ispred vokala stražnjega niza: *flpochiom* 8, *obchiutiti* 13. Budući da pojava nije sustavna u toj poziciji (npr. *obchutilo*, *pochutihu*, *špavajuchoj* 14), pripisujemo joj značajku iznimke.

²⁹ *Razgovori Petra Vanni Redovnika* (R2) sadrže tri knjige pa rimska brojka označava knjigu/svezak, a arapska stranicu.

³⁰ V. Pintarić 1998: 93; Farkaš 2010: 137.

³¹ V. Tafra 2002: 139.

također postoji utemeljenje u književnojezičnoj tradiciji.³² Među analiziranim izdanjima tiskare Karletzky u trima (EE 1824,³³ R1 1825 i R2 1831) se nalaze „opaske” o izgovoru pojedinih slova (C, c; Ch, ch; Ç, ç; nj; lj; S, l; S, s; x; z) naslovljene *Opaza glede Pravopila iliti Ortographia*, s namjerom: *Za pripraviti pako svaku dvojnost koja bi se u izgovaranju i štenju iste knjige dogoditi mogla*, što je potaknuto sviješču o neusustavljenosti tadašnje hrvatske latinice. U svim trima izdanjima u objašnjenju izgovaranja dvoslova Ch/ch piše da imaju sve jedan glas, i izgovaraju se kako u ričih:³⁴ „viche, chutiti, vricha, moguch, poltechi, nech, otichi, moguče”. Čitanje dvoslova <tj> nije predmetom tih naputaka pa je moguće da u njegovu „izgovaranju i štenju” nedoumice nije ni bilo. U navedenim je izdanjima <tj> najčešće zabilježeno u pozicijama dotad u hrvatskome jeziku već provedena procesa sekundarne jotacije (Vončina 1999: 115; Matasović 2008: 162), pa je moguće dvoje: čuvanje tradicije grafijskom, što onda može značiti i izgovornom realizacijom, no i fonetski provedenu jotaciju kojoj je rezultat fonem /č/, ali je zapisana u skladu s morfonološkim pravopisom. U tome smislu znakovitu dvojnost pokazuju sljedeći primjeri: *Bratjo 10 : brachi 54 PU 1800; pitchu 30 : pitju 34 SK 1818; tretji 105 : trechi 35 EE 1824*.

Za fonem /č/ rabe se grafemi <gj>, <gy>; <dj>, prošireni također kao dio na širem hrvatskome jezičnom području usvojena slavonskoga slovopisa. Uporabu grafema <dj> i <gj> propisuje i prvi slavonski pravopis: „Jednako dj, i gj razlikuje Izvadjanje Rieclih, gdje ove slovke pravo potribovati valja; na Priliku: Gjubre; rodjen, a nie rojjen, od roditi; vodjen, a nie vogjen” (Mandić 1779: 28). Prihvaćajući ta rješenja, Š. Starčević u *Ricsoslovici* propisuje da se piše dj kada „u korenu se nahodi slovo d”, a „ako besida korena ne ima, pishi gj” (Starčević 1812: 22). Među dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky samo je u PKP 1790 i L 1796 <gj>, odnosno <gy> osnovni grafem za /č/. Pritom je u PKP potvrđen <gj> (npr. *takogjer 4, Angjeli 14, prigje 24, vrigjujesh 25*; ali: *djavla 15, jednorodjeni 27, xedju 28, oslobodjeni 35*), a samo u L <gy> (npr. *Angyela 4, odlugyeni 5, megyu 5, dogyemo 11, Xegyam 12*). U ostalim je izdanjima uporaba dvoslova <gj> sužena samo na nekoliko riječi stranoga podrijetla (*angjel, Evangjelje MK 1815, SK 1818*) ili je i u njima dj (*Andjela SB 1824*), dok je u dijelu izdanja u njima ovjeren čakavski refleks /j/ (npr. *Anjela, Evanjelja EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831*). Ekscerpirani primjeri iz ostalih izdanja (VNK 1804, MK 1815, SK 1818, KI 1819, EE 1824, OM 1824, SB 1824, R1 1825, R2 1831) potvrđuju razvedenu uporabu dvoslova <dj>,³⁵ kao npr. u EE: *pohodjenja 3, Djake 4, rodjeni 16, medju 109, ardja 297*. Pritom također valja imati na umu grafijom uvjetovana ograničenja u utvrđivanju provedenosti jotacije u tekstovima iz 19. st.³⁶ te dio toga

³² U priloženoj se tablici stoga <tj> bilježi u zagradi.

³³ D. Gabrić-Bagarić u svojoj je monografiji o jeziku I. Bandulovića (1989: 85-88) utvrdila neprovođenje sekundarne jotacije u njegovu lekcionaru, što je zasigurno utjecalo i na riječko izdanje lekcionara (usp. Holjevac 2010: 171).

³⁴ Ovaj i prethodni navod iz *Opaze* bilježimo transkribirano.

³⁵ Uz pojedinačne primjere s čakavskim refleksom j u MK, SK, KI, EE, OM, R1, R2 (npr. *takojer, tuje, meju, dogaja*).

³⁶ U tekstovima iz 19. st. dvoslov je <gj> jednoznačan i rabi se samo za /č/, dok je dvoslov <dj> „obilježavao čak tri glasovne pojave: 1. zaseban fonem (*rodjen*); 2. sekundarnu skupinu za koju ne možemo biti sigurni

korpusa u kojemu je očuvana čakavska značajka $j < d', d\dot{a}j$, bilo na razini pojedinačnih primjera u kojima možemo iščitati utjecaj i očuvanje čakavske književnojezične tradicije prethodnih razdoblja (npr. *Gospoja*), bilo na razini cjelovita teksta, kao u PU 1800 koji pretežitošću te čakavske značajke odudara od ostalih izdanja.³⁷

Fonem /ʒ/ ovjeren je samo u jednome primjeru u PKP 1790, i to zapisan grafemom <cx> iz slavonske grafije (MACXARSKO).

Fonem /lʲ/ zabilježen je grafemima <lj> i <ly>. Dvoslov <ly> iz sjevernoga (kajkavskoga) tipa dopreporodne hrvatske grafije, a rabili su ga i poneki slavonski pisci u 18. i poč. 19. st. (Farkaš 2010: 191-193), potvrđen je samo u trima izdanjima iz rane faze rada tiskare (npr. *kraljuje* 10, *lyubavju* 10, *Kraly* 13 L 1796; *lyubav* 6, *bolyi* 7, *nepriately* 32 PU 1800; *ostavlyena* 2, *lyutih* 3, *lyubav* 4 PBDM 1813). U svim se ostalim izdanjima za /lʲ/ rabi dvoslov <lj>, uobičajen u slavonskoj dopreporodnoj grafiji (Farkaš 2010: isto) te preuzet i u ilirsku.³⁸ Dvoslov je <lj> ovjeren i u poziciji sekundarnoga suglasničkog skupa $l + j$ (<lj>), npr.: *priftolje* 4 PKP 1790; *zelje* 49 KI 1819; *velelja* EE 1824; *Ulje* 9 OM 1824; *velelja* 3 R1 1825; *velelje* I/3 R2 1831. Sekundarni su se skupovi u hrvatskome jeziku do 18. st. izgovarali nesliveno (Vončina 1999: 115), a književnojezična tradicija razlikovanje fonema /lʲ/ i skupa $lʲj$ bilježi sve do 19. st. (Vončina 1988: 16). U izdanjima iz našega korpusa utvrđena jedinstvena grafijska realizacija za /lʲ/ i $lʲj$ ne upućuje na to razlikovanje. Na nesliven izgovor skupa $lʲj$ upućuje samo jedan primjer ovjeren u KI 1819, i to rastavljanja na slogove riječi *veselje*: *ve-fel-je* 27.

Za fonem /ń/ ovjereni su grafemi <nj> i <ny>. Dvoslov <ny> iz sjevernoga (kajkavskoga) tipa dopreporodne hrvatske grafije, koji su rabili i neki slavonski pisci u 18. i poč. 19. st. (Farkaš 2010: 191-193), rabi se samo u trima izdanjima rane faze rada tiskare, u kojima je ovjeren i grafem <ly> za /lʲ/³⁹ (npr. *srebernyaka* 4, *nyemu* 12 L 1796; *nyoj* 1, *Knyžica* 28, *ogany* 34 PU 1800; *Nyu* 2, *ranyenu* 4 PBDM 1813).⁴⁰ U svim je ostalim izdanjima /ń/ zabilježen dvoslovom <nj>, uobičajenim u slavonskoj dopreporodnoj grafiji, a na ostala područja, kao i <lj>, proširenim nakon odluka pravopisnih povjerenstava iz 1782. i 1820. (Vince 2002: 86-89, 141-148). U svoj ga grafijski sustav preuzima i Lj. Gaj te predlaže, kao i <lj>, za hrvatski latinični sustav 1835. u članku *Pravopisz*. Isti je dvoslov ovjeren i na mjestu sekundarnoga suglasničkog skupa $n + j$ (<nj>), osim u PU 1800 gdje se fonem /ń/ i sekundarni suglasnički skup $nʲj$ bilježe

---

kako se točno izgovarala, ali ima razloga pomišljati da je dugo u XIX. st. bila neslivena (*milosàrdje*); 3. slijed dvaju glasova nastao iz položaja $d +$ kratki jat (*djevojka*)" (Vončina 1999: 65). Prethodno navedeni primjeri potvrđuju prve dvije mogućnosti.

³⁷ V. Holjevac 2010: 170-171.

³⁸ Nekoliko je iznimaka, ali samo na kraju riječi, ovjeren u PKP 1790, i to južnim grafijskim rješenjem <gl> u jednoj riječi (*kragl* 36) te slijedom <jl>, poznatim iz kajkavske pisane tradicije, ovjerenim u nekoliko riječi (*osloboditelj* 22, *nepriatelj* 23, *odkupitelj* 27). S obzirom na sustavnost realizacije grafema <lj> u svim ostalim primjerima, to se može tumačiti i slovnom pogriješkom, premda je takva realizacija moguća i u kajkavskim govorima kao posljedica depalatalizacije fonema /lʲ/; u vidu valja imati i utjecaj predloška.

³⁹ Dvoslove <ly>, <ny> rabi već F. Vrančić (v. Ćurković 2008: 107-108).

⁴⁰ Samo je u PKP 1790 u dočetnoj poziciji ovjeren u *jn* (*ogajn* 28).

različitim dvoslovima (npr. *nyemu* 3, *ogany* 34 : *spasenje* 2, *procinyenje* 38), što upućuje na grafijsko bilježenje neslivena izgovora ili bar na čuvanje prethodne književnojezične tradicije (Kapetanović 2004: 250-251) prije konačna grafijskoga ujednačavanja bilježnja palatalnoga fonema i dvofonemskoga slijeda istim grafemom. U ostalim izdanjima takva grafijskoga razlikovanja nema pa grafija odražava u hrvatskome jeziku do 18. st. provedenu jotaciju skupina *laj, naj* (Vončina 1999: 115).

U analiziranim su izdanjima na mjestu **slogotvornoga /r/** dvoslovi <ar>, <er>. Lj. Jonke je 1965. kratko opisao stanje glede bilježenja toga glasa u hrvatskoj književnojezičnoj povijesti do 19. st.: „Svi dotadašnji hrvatski kajkavski pisci pišu samoglasno *r* s popratnim samoglasnikom *e* (*perst, berdo*), tako pišu i slavonski pisci (*pervi, uzderžati*), ali Dalmatinci i osobito Dubrovčani dodaju popratni samoglasnik *a*. Popratni samoglasnik *a* dodavali su i Bosanci” (Jonke 1965: 83). Ekscerpirani primjeri iz našega korpusa pokazuju da je u većini dopreporodnih izdanja slogotvorno /r/ najčešće zabilježeno dvoslovom <ar> (L 1796, PU 1800, VNK 1804, PBDM 1813, MK 1815, SK 1818, EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831), naslijedom južne hrvatske latinice, s time što su u većini tih izdanja, često i u istim riječima, ovjereni i pokoji primjeri s dvoslovom <er>, kao npr. u EE: *milosardje* 2, *farca* 4, *Karstenje* 155, *arvanju* 264; *Odverzimo* 1, *odvergoh* 35, *perfa* 154. Njihova je zastupljenost mala u odnosu na pretežit dvoslov <ar> i zapravo su potvrda svijesti o postojanju i uporabi tih dviju mogućnosti, ali i potvrda svjesna odabira jedne od njih. Usto, u većemu su dijelu tih izdanja i ostala grafijska rješenja sukladna dopreporodnomu dalmatinskom slovpisu. Dvoslov je <er> grafijsko rješenje za slogotvorno /r/ u PKP 1790, KI 1819, SB 1824, uz rijetke iznimke s dvoslovom <ar>, obično u nazivima, kao npr. u PKP: *kerv* 6, *Serca* 8, *derxati* 11, *Isukerstu* 26 (uz: *Isukarst* 28); KI: *vert* 43, *tverdo* 53, *erx* 67, *terg* 77, (*Darxavah*, nasl. str.). U dijelu su tih izdanja (PKP 1790, SB 1824) i ostala grafijska rješenja sukladna dopreporodnoj slavonskoj grafiji, što potvrđuje njihovo dosljedno oslanjanje na taj grafijski model.

Za **fonem /s/** grafijska su rješenja: <s>, <f> (rijetko i: <fs>). Grafemom <s> zabilježen je u: PU 1800, MK 1815, SB 1824, a grafemom <f> (u kurzivnome tekstu <f>)⁴¹ u: VNK 1804, KI 1819, EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831. U dvama najstarijim izdanjima: PKP 1790 (*pilme* 3, *glas* 10, *Nebeski* 13, *Itajati* 15, *slavu* 15, *Ilufu* 29, *Isuse* 36, *Ifus* 36) i L 1796 (*fuzama* 5, *Ivakoga* 6, *Seltre* 7, *nas* 7, *nebeskomu* 9)⁴² te u SK 1818 (*sveti* 3, *Sin* 7, *Ifus* 9, *nebesko* 10, *kripolti* 10, *nas* 18, *špaenje* 21) ovjeren je grafem <s> i njegov alograf <f>, uz ograničenje za uporabu <f> na kraju riječi (u toj je poziciji redovito <s>). U PBDM 1813 ovjereni su sva tri rješenja (*Sin* 1, *JIsulsu* 2, *pritišni* 3, *smart* 4, *Miloft*, *stati* 3, *vas* 3⁴³), a pritom <fs> samo u medijalnoj poziciji u riječi. Kao posebnost ističemo bilježenje velikoga slova⁴⁴ grafemom <S> (s „repićem“ ispred S) u: EE 1824, OM 1824, R1 1825 i R2 1831, za razliku od ostalih izdanja u kojima je <S>, a u

⁴¹ V. bilj. 24.

⁴² Ovjeren je i jedan primjer sa <sz> za /s/ (*szlazi* 11).

⁴³ U jedinome primjeru za kraj riječi ovjeren je grafem <s>.

⁴⁴ Grafemi za veliko slovo ističu se samo kada se oblikom razlikuju od maloga slova.

KI </f>. Grafemom je <,S> tako uz pomoć podslovnoga dijakritičkoga znaka postignuta razlikovnost u odnosu na <S> koje je u tim izdanjima veliko slovo za /š/, stoga je takvo rješenje funkcionalno,⁴⁵ npr. ,*Sveti* 6 : *Stenje* 1 EE; ,*Svemoguchi* 6 : *Skropillo* 63 OM; ,*Sina* 3 : *Sto* 64 'što' R1; ,*Sudac* I/13 : *Sto* 'što' I/9 R2).⁴⁶

Za fonem /š/ u analiziranim su izdanjima ovjerena grafijska rješenja: <sh>, <sc>/<fc>, <s>, <f>. Dopreporodnoj slavonskoj grafiji svojstvenim dvoslovom <sh> fonem je /š/ zabilježen u PKP 1790, MK 1815, SK 1818, SB 1824, kao npr. u MK: *Karstjanin* 4, *josh* 5, *shnjom* 5, *Shest* 11, *grishniku* 18, *Dushe* 23. Južnim grafijskim sustavima svojstvenim dvoslovom *sc/fc* bilježi se u L (npr. *tesckim* 5 : *telcku* 8, *branič* 7, *lceltoj* 9) te u PBDM (*duscu* 1, *drusctvu* 3).⁴⁷ U svim je ostalim izdanjima fonem /š/ zabilježen grafemom <s> (VNK 1804, KI 1819, EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831), kao npr. u OM (*stogod* 14, *Prostenje* 13, *tribujes* 13, *snjome* 19, *Skropillo* 63). Iznimka je PU 1800, gdje je /š/ zabilježen grafemom <f> (npr. *dufu* 4, *fto* 5, *grifiti* 33, *velif* 33, *telko* 58), a kao veliko slovo grafemom <Sc> (*Scto* 7),⁴⁸ dok se za /s/ rabi grafem <s>. Pritom je dvoslov <Sc> u tome sustavu funkcionalno i svjesno odabrano grafijsko rješenje za veliko slovo jer je razlikovno u odnosu na <S> koje je veliko slovo za /s/, što je autor objasnio u predgovoru *Blagomu štociu*: „S. zavitim sluxih se tanko, n. p. stotilnik, Svistnik, svetac; a s dugim, iliti pruxenim f debelo, n. p. fto, dufa, fala. I ne bivfi ovi nego samo mali, sluxihse misto nyega zavitim velikim sdru xenim c, navlastito u prigodi od počela pisanja, n. p. Scto, Sctovanje, Sctenje” (PU).

Uporaba grafema za foneme /s/ i /š/ također potvrđuje podvojenost s obzirom na primjenu grafijskih rješenja slavonskoga ili dalmatinskoga slovopisa. Izdvajamo i zajedničku značajku dijela korpusa južne grafijske orijentacije (VNK 1804, KI 1819, EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831) u kojemu je dosljedno <f> = /s/, a <s> = /š/.⁴⁹ Usto, razlikovnost u bilježenju fonema /s/ i /š/ postignuta je u svim izdanjima⁵⁰ (*Uslishi* 21 PKP 1790; *uslisci* 3 L 1796; *poslufati* 31 PU 1800; *Dofpivsi* 11 VNK 1804; *Stasce* 1 PBDM 1813; *slushatise* 9 MK 1815; *stalish* 60 SK 1818; *uft-supljina* 31 KI 1819; *nekafnis* 5 EE 1824; *po fvetiliste* 20 OM 1824; *slishi* 3 SB 1824; *ftalis* 466 R1 1825; *ftalisa* I/3 R2 1831), što potvrđuje jednoznačnost i funkcionalnost tih grafijskih rješenja te pripremljen prostor za konačna rješenja Gaja i iliraca.

⁴⁵ Sličan je sustav razlikovanja utemeljen na dijakritičkom znaku za palatale prije Gaja primijenio i Josip Završnik u *Pravopisanju illyricsnomu* (1819.), v. Nosić 1991.

⁴⁶ Takve razlikovnosti za veliko slovo nema u VNK pa se istim grafemom <S> bilježe i /s/ i /š/ (*Sad* 6 : *Stochete* 13).

⁴⁷ Potvrda za veliko slovo nema. U jednome je primjeru ovjereno <fs> za /š/: *Csalsu* 4, što može biti i tiskarska pogriješka.

⁴⁸ Uz nekoliko primjera u kojima je <S> (*Sto* 29 'što'). U kurzivnome tekstu predgovora *Blagomu štociu* /š/ je uz koso slovo </f> na kraju riječi, a rjeđe i u sredini, zapisano i ravnim slovom <f>.

⁴⁹ Na tu je pravilnost u R1 1825 upozorio već V. Jagić (Jagić 1948: 489).

⁵⁰ Odstupaju samo dva primjera u SB 1824 u kojima je, uz uobičajeno <sh>, /š/ zapisan s pomoću <s> (*grisnika* 2, *skoditi* 3), kao i /s/.

Fonem /ž/ u svim je dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky zabilježen grafemom <x>. Potvrđen je u brojnim primjerima, kao npr. u PKP 1790: *xivljenje* 6, *Xivot* 10, *traxiti* 12, *Sluxba* 15, *Krix* 20 i R2 1831: *xivot* I/1, *Xudia* I/1, *mux* II/385, *poxdarloft* III/51. Sva izdanja potvrđuju sustavnost i jednoznačnost grafema <x> kojim se prije preporoda bilježio fonem /ž/ u dalmatinskome slovopisu te u slavonskome, koji je kao dobro rješenje prihvatio tu grafijsku značajku južnih hrvatskih pisaca. U hrvatskome se jeziku rabio, izuzevši kajkavsko područje, sve do Gajeve reforme i uvođenja grafema <ž>.

Istaknimo na kraju da je dopreporodnim slovopisom napisano i nekoliko izdanja tiskanih u tiskari Karletzky nakon objave Gajeve članka *Pravopisz* 1835. g. i usvajanja ilirskoga slovopisa. To su kraće forme u stihu: letak *Sipak* i *diraka*, *alli glogovina* 1836. (SD) i tri prigodnice (P): 1. *Pisma Umiljeno obznaniena* 1839., 2. *Glas Radosti* 1839., 3. *Csestitom zgodom apostolskoga pohodjenja* 1840. (P)⁵¹ te dva izdanja Šime Starčevića: *Katolicsansko pitalo* 1849. (KP) i *Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Divice Marie* 1855. (RSŽ). U tim su izdanjima za analizirane foneme ovjerena sljedeća grafijska rješenja:

Tablica 2. *Dopreporodna grafija u preporodnim izdanjima tiskare Karletzky*

	/č/	/ć/	/čj/	/čj/	/lj/	/nj/	/r/	/s/	/š/	/ž/
SD 1836	ç, c, ci	ch, chi, (tj)	dj, di		li, lj, gli	ni, gn, gni	er	s	s	x
P 1839-1840	cs; ç	ch			lj	nj	ar; er	s	s; sh	x
KP 1849	cs	ch, tj	dj, gj		lj	nj	er	s	sh	x
RSŽ 1855	cs	ch			lj	nj	er	s	sh	x

Sipak i *diraka* brojnošću i višeznačnošću nekih rješenja stare grafije južnoga tipa, pa i onima po talijanskome uzoru, odudara od ostalih izdanja vrlo ujednačene grafijske slike, što može upućivati na autora koji nije dobro vladao hrvatskim jezikom (Stojević 1997: 74-80). U tri su prigodnice (1839. – 1840.) pak ovjerena rješenja reformirane slavonske ili dalmatinske grafije te svjedoče da je u primjeni i stabiliziranju ilirskoga slovopisa taj sustav u praksi prolazio fazu „prilagodbe” i postupna mijenjanja ustaljenih navika. Dva su izdanja Š. Starčevića pisana dopreporodnim slavonskim slovopisom te i time svjedoče o njegovu neprihvatanju ilirske književnojezične koncepcije i o dosljednu provođenju jezikoslovnih nazora oblikovanih još početkom 19. stoljeća.

⁵¹ Ta su nam izdanja bila dostupna samo u fragmentarnim zapisima u: Blažeković 1953: 24-25.

3. Zaključak

Provedena je analiza pokazala da je većina dopreporodnih izdanja riječke tiskare Karletzky grafijski vrlo ujednačena. Neujednačenost je i uporaba više, u načelu dvaju grafijskih rješenja za jedna fonem, ponajprije za /č/, /ć/, /s/, /š/, značajka starijih izdanja i obično se temelji na alografskim rješenjima koja ne utječu na značenje. U nekoliko je izdanja utvrđena primjena tzv. slavonskoga slovopisa (u: PKP 1790, MK 1815, SK 1818, SB 1824) ili pojedinih njegovih rješenja (u: L 1796, PBDM 1813), što potvrđuje, uz već poznate primjere, proširenost toga u dopreporodnome razdoblju dobro usustavljena slovopisa na sjevernojadranskom hrvatskom prostoru, i to i u izdanjima namijenjenima upravo tomu području (v. Tablicu 1). U više je djela (PU 1800, VK 1804, KI 1819, EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831) analiza potvrdila i primjenu dopreporodnoga dalmatinskog slovopisa, ali i rješenja (<ch>, <x>, <lj>, <nj>) zajednička obama tim slovopisima (v. Tablicu 1).

Grafijska je redakcija pritom očito bila rezultat promišljena odabira autora/priređivača pa su tako upravo djela u kojima su to Matija Petar Grbčić (PU 1800) i Fran Vrinjanin (R1 1825, R2 1831), ali i ostala nastala pod okriljem tadašnjega senjsko-modruškoga biskupa Ivana Krstitelja Ježića (npr. VNK 1804, EE 1824, OM 1824) oblikovana reformiranim dalmatinskim slovopisom i povezana još nekim zajedničkim odlikama. Tako se kao specifičnost dijela analiziranih izdanja (EE, OM, R1, R2) pokazala uporaba velikoga slova <S> za /s/, gdje se malo slovo piše grafemom <f>. Radi se o funkcionalnome rješenju koje ne opterećuje sustav jer je s pomoću dijakritičkoga znaka postignuta razlikovnost u odnosu na <S> za /š/, što je koncept na kojemu će svoju reformu temeljiti i Lj. Gaj. Budući da su navedena izdanja podudarna i u drugim razmatranim grafijskim elementima, moguće im je pretpostaviti istoga priređivača, vjerojatno Frana Vrinjanina, čiji je rad usko bio vezan uz biskupa Ježića.⁵² Vjerojatno je da je, s obzirom na zauzetost biskupa Ježića oko školovanja i prosvjećivanja, njegov utjecaj pritom prelazio granice duhovne i financijske potpore pa je moguće pretpostaviti njegovu barem savjetničku ulogu i utjecaj na grafijsko (i ostalo) oblikovanje izdanja, ako ne i izravan osobni rad, a svakako dobru suradnju s F. Vrinjaninom, što nas dovodi do razine koja prelazi granice individualnoga odabira.

U nekoliko kraćih tekstova tiskanih u preporodno vrijeme te u dvama Starčevićevim djelima dopreporodna se grafija rabi i nakon Gajeve reforme (v. Tablicu 2), što potvrđuje da se novi hrvatski slovopis nije u praksi rabio odmah.

Sva ostala izdanja objavljena u tiskari Karletzky od 1848.⁵³ nadalje slijede Gajevom reformom zadani model, odnosno ilirsku koncepciju i problematiku usustavljivanja nekih grafijskih rješenja tijekom druge polovice 19. st., što će biti prikazano u zasebnu radu.

⁵² Više v. u: Hoško 2009: 405-416.

⁵³ Zasad ne raspoložemo izdanjima tiskanima u razdoblju 1840. – 1848.

Provedena grafijska raščlamba dopreporodnih izdanja riječke tiskare Karletzky, uz navedene iznimke, potvrđuje proširenost razvojnih procesa kroz koje se od konca 18. do 30-ih god. 19. st. prolazilo na dvama za oblikovanje hrvatske latinice posebno aktivnim područjima (slavonskome i dalmatinskome) i na sjevernojadranskome hrvatskom prostoru. To ujedno potvrđuje i uključenost riječke tiskarske produkcije razmatrana razdoblja u ondašnje tijekove usustavljivanja i standardiziranja hrvatske latinične grafije, što je sve koncepcijski, a dijelom i praktično, prethodilo ustrojavanju i konačnu odabiru jedinstvenoga općehrvatskog latiničnog slovoписа u preporodno vrijeme. Sve to i na primjeru tiskarske produkcije nastale na sjevernojadranskome hrvatskom prostoru upućuje na činjenicu da je neovisno o razdobljima upravno-administrativne razdvojenosti duhovna i kulturna, dakle i jezična povezanost hrvatskoga korpusa, uključujući i pokrajinske razlike, bila neupitna.

Literatura

- Badurina, Lada, *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja (metodologija rada na pravopisu)*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1996.
- Blažeković, Tatjana, *Fluminensia Croatica*, JAZU, Zagreb, 1953.
- Brozović, Dalibor, *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.
- Ćurković, Dijana, „Palatali u latiničnoj grafiji pisaca zadarsko-šibenskoga kruga XIV.-XVII. stoljeća”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 34, Zagreb, 2008., str. 95-114.
- Farkaš, Loretana, *Od slovoslovnosti slavonske*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayer u Osijeku, filozofski fakultet, Osijek, 2010.
- Gabrić-Bagarić, Darija, *Jezik Ivana Bandulavića franjevačkog pisca iz 17. stoljeća*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
- Holjevac, Sanja, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, doktorski rad u rukopisu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2010.
- Hoško, Franjo Emanuel, *Zapadnohrvatske povijesne teme*, Povijesno društvo Rijeka, Rijeka, 2009.
- Jagić, Vatroslav, *Izabrani kraći spisi*, Matica hrvatska, Zagreb, 1948.
- Jonke, Ljudevit, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb, 1965.
- Kapetanović, Amir, „Sekundarna jotacija u hrvatskom jeziku književnosti”, u: *Riječki filološki dani. Zbornik radova*, knj. 5, Rijeka, 2004., str. 247-254.
- Kapetanović, Amir, „Hrvatska srednjovjekovna latinica”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 31, Zagreb, 2005., str. 463-471.
- Malić, Dragica, „Uvodna razmatranja”, u knjizi: *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*, Stari pisci hrvatski, knjiga XLIII, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2004., str. I-CV.

- Mandić, Antun, *Uputjenje k slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucsonicah u kraljestvu Slavonije 1779.*, pretisak; Matica hrvatska, Osijek, 1998.
- Maretić, Tomo, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, knj. IX, Zagreb, 1889.
- Matasović, Ranko, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.
- Moguš, Milan – Vončina, Josip, „Latinica u Hrvata”, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, knj. 11, Zagreb, 1969., str. 61-68.
- Moguš, Milan, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, NZ Globus, Zagreb, 1995.
- Nosić, Milan, *Josip Završnik*, Matica hrvatska Rijeka, Rijeka, 1991.
- Pintarić, Ana, „Predgovor”, u: Antun Mandić, *Uputjenje k slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucsonicah u kraljestvu Slavonije 1779.*, pretisak; Matica hrvatska, Osijek, 1998.
- Pranjković, Ivo, *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2008.
- Samardžija, Marko, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004.
- Starčević, Šime, *Nova ricsoslovica iliriska: vojnicsoj mladosti krajicsnoj poklonjena trudom i nastojanjem Shime Starcsevicha xupnika od Novoga u Lici*, Trst, 1812., pretisak; Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.
- Stolac, Diana, *Jezik Likarija priprostih Luke Vladimirovića*, Treći Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret fra Luka Vladimirović i Neretva : zbornik radova izlaganih dne 27. i 28. rujna 2007. u Metkoviću, Opuzenu i Pločama, Opuzen – Zagreb, 2008., str. 49-59.
- Stojević, Milorad, *SIPAK I DIRAKA, alli GLOGOVINA. Smislenka chiudoredna za mladost / LA ROSA, E LO SPINO. Favola, che in se racchiude bella morale per la gioventú*, Libellus, Crikvenica, 1997.
- Tafra, Branka, „Jezikoslovac Šime Starčević”, u: Šime Starčević, *Nova ricsoslovica iliriska: vojnicsoj mladosti krajicsnoj poklonjena trudom i nastojanjem Shime Starcsevicha xupnika od Novoga u Lici*, Trst, 1812., pretisak; Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002., str. 127-177.
- Vince, Zlatko, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 2002.
- Vončina, Josip, „Jezik Antuna Kanižlića”, Rad JAZU, knj. 368, Zagreb, 1975., str. 5-172.
- Vončina, Josip, „Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme”, Filologija, 13, Zagreb, 1985., str. 7-88.
- Vončina, Josip, *Jezična baština*, Književni krug Split, Split, 1988.
- Vončina, Josip, *Tekstološka načela*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

Vončina, Josip, „Iz dopreporodne hrvatske latinice”, Forum, br. 10-12, Zagreb, 2000., str. 1491-1509.

Zekulić-Stolac, Diana, „Grafijska rješenja „Pobožnosti križnoga puta” iz 1798. godine”, Fluminensia, br. 1, Rijeka, 1989., str. 93-99.

SUMMARY

Sanja Holjevac

GRAPHEMIC SOLUTIONS IN PRE-REVIVAL EDITIONS OF THE KARLETZKY PRINTING HOUSE IN RIJEKA

The focus of this paper is script features of Pre-Revival editions in the Croatian language of the Karletzky printing house in Rijeka from 1779 to 1831. The emphasis is on phonemes that represented a problem in systematization of Croatian Latin script and that were written in various ways until the Gaj script reform. The conducted research showed that Slavonic pre-Revival script was applied in one part of the corpus and Dalmatian in the other, with some specificities. This fact confirms the involvement of Rijeka printing production with the development and homogenization of Croatian Latin script before the Gaj reform during the Revival period.

Key words: *the Croatian language; Croatian Latin script; Karletzky printing house; Rijeka*